

ગુજરાતના તાપી જિલ્લામાં ગ્રામીણ ગ્રંથાલયનો વિકાસ: સમસ્યા અને પડકારો (Development of Rural Library in Tapi District of Gujarat: Problems and Challenges)

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતના સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાનું યોગદાન ગ્રામીણ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના વિકાસમાં મહત્વનું રહેલું છે. વીસમી સદીના શરૂઆતના સમયમાં તેમણે ત્યારના વડોદરા સ્ટેટમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનો વ્યવસ્થિત રીતે વિકાસ કરેલ જોવા મળે છે. સયાજીરાવના કાર્યકાળમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને નિભાવ ખર્ચ માટે રાજ્ય તરફથી અનુદાન પણ ચુકવવામાં આવતું હતું. માનનીય સયાજીરાવ વખતે ચાલુ થયેલા સાર્વજનિક ગ્રામીણ ગ્રંથાલયો આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તે કાર્યરત અવસ્થામાં જોવા મળે છે. વર્તમાન સમયમાં ગ્રામીણ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયના ઉપયોગ અને તેના અસ્તિત્વ અંગેના ઘણા પ્રશ્નો છે પરંતુ છતાં પણ હાલ તે ગુજરાત રાજ્યના ઘણા વિસ્તારોમાં કાર્યરત અવસ્થામાં જોવા મળે છે, અને વર્ષ ૧૯૬૦ માં ગુજરાત રાજ્યના અલગ અસ્તિત્વ બાદ સરકાર દ્વારા તેને અનુદાન પણ ચુકવાય છે.

ગ્રામીણ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ જેમાં ગ્રામ પંચાયત, નગર પંચાયત, મહા નગરપાલીકાનો મહત્વનો રોલ રહ્યો છે. સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો માન્ય નોંધાયેલ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને વસ્તીના આધારે ગ્રંથાલયની કક્ષા નક્કી કરી અનુદાનીત ગ્રંથાલયો શરૂ કરવા માન્યતા આપવામાં આવે છે. હાલમાં નીચેની વિગતે કુલ-૮ કક્ષાના અનુદાનિત ગ્રંથાલયોને માન્યતા આપવામાં આવે છે. અને નિભાવ અનુદાન ચુકવવામાં આવે છે. રાજ્યમાં હાલ કુલ વિવિધ કક્ષાના ૩૨૪૪ જેટલા અનુદાનીત ગ્રંથાલયો કાર્યરત છે.

વિષય પસંદગી

તાપી જિલ્લામાં આવેલા ગ્રામ્ય વિસ્તારના ગ્રંથાલયોનો ઉપયોગ અને તેની પરિસ્થિતિ અંગેનો અભ્યાસ વર્તમાન સમયમાં અત્યંત જરૂરી છે. આજે એક તરફ ગુજરાતની સ્થાપનાને ૫૬ વર્ષ પૂર્ણ થયાં છે અને આ સમયગાળા દરમિયાન સરકાર તેની સ્વર્ણિમ ગુજરાતની ઉજવણી નિમિત્તે 'વાંચે ગુજરાત'ના મુદ્દે મોટા પાયા ઉપર ઉજવણી પણ કરી હતી અને આ સંદર્ભે કેટલીક કામગીરી પણ હાથ ધરવામાં આવી હતી. તાપી જિલ્લો જે મહદઅંશે આદિવાસી વિસ્તાર તરીકે ઓળખાય છે, જે પહેલા સુરત જિલ્લા સાથે સંલગ્ન હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં તાપી જિલ્લાના ગ્રામીણ ગ્રંથાલય સંદર્ભે વિષયની પસંદગી કરી અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે, જેથી તાપી જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગ્રંથાલયોનું યોગદાન અને તેની ભૂમિકા વિશે તેમજ તેના મહત્વને સમજી શકાય. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ગ્રંથાલયો અને પુસ્તકો વાસ્તવિક રીતે સમાજ માટે કેટલું લાભદાયી નીવડ્યું

છે, તેનું એક ચિત્ર સ્પષ્ટ થાય તેમજ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ખરેખર ગ્રંથાલય અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે નહિ તે જાણવા માટે પ્રસ્તુત વિષયની પસંદગી કરવામાં આવી હતી અને તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસનો હેતુ

પ્રસ્તુત અભ્યાસના મુખ્ય હેતુ તાપી જિલ્લામાં ગ્રામીણ ગ્રંથાલયનો વિકાસ અને તેનો વિસ્તાર તપાસવાનો છે. ઉપરાંત ગ્રામ્ય વિસ્તારના ગ્રંથાલયોની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ અને તાલુકા પ્રમાણે ગ્રામીણ ગ્રંથાલયમાં આવેલા ફેરફારો કેવા છે તે તપાસવાનો છે.

અભ્યાસની પદ્ધતિ અને માહિતી એકત્રીકરણ

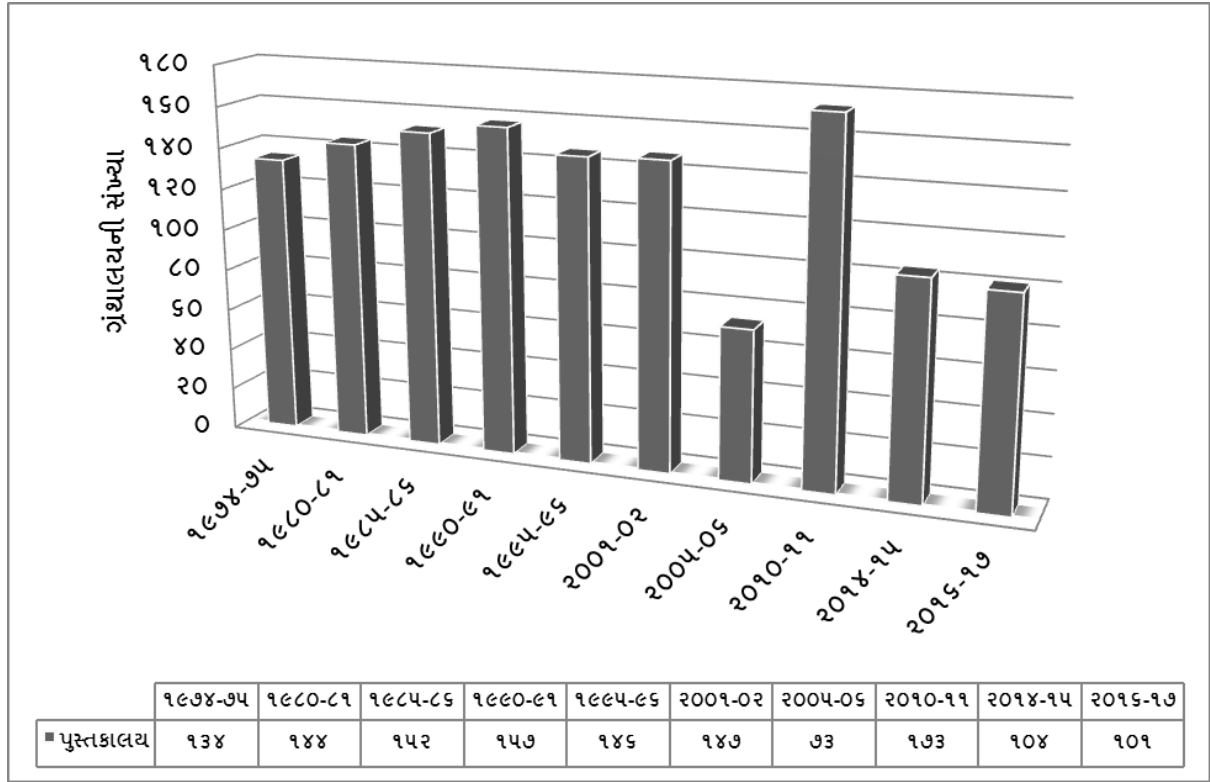
પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં દ્વિતીય કક્ષાની માહિતી એકત્રિત કરી તેનું યોગ્ય સંચાલન કરી અભ્યાસનો નિષ્કર્ષ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મોટાભાગની માહિતી તાપી જિલ્લાની આંકડાકીય રૂપરેખા અને સુરત જિલ્લાની આંકડાકીય રૂપરેખા પરથી લેવામાં આવી છે, ઉપરાંત તાપી જિલ્લા પંચાયતની વેબસાઈટનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાપ્ત માહિતીને સારણી તેમજ લખાણના સંદર્ભમાં મુકી અભ્યાસના હેતુ ચકાસવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

તાપી જિલ્લામાં ગ્રામીણ ગ્રંથાલયનો વિકાસ અને તરાહ

૨૭મી સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૭થી તાપી જિલ્લો સુરત જિલ્લામાંથી અલગ સ્થાપ્યો. તાપી જિલ્લાની અલગ સ્થાપના પછી તાપી જિલ્લાના સાત તાલુકા પાડવામાં આવ્યા, અનુક્રમે વ્યારા, ડોલવણ, વાલોડ, સોનગઢ, ઉચ્છલ, નિઝર અને કુકરમુંડા. તાપી જિલ્લો આદિવાસી જિલ્લો છે, જ્યાં મોટા ભાગની વસ્તી આદિવાસીની જોવા મળે છે. જિલ્લામાં કુલ ૫૨૧ ગામો આવ્યા છે. અભ્યાસના પ્રસ્તુત ભાગમાં તાપી જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં તાલુકા પ્રમાણે ગ્રંથાલયનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી પ્રસ્તુત વિસ્તારમાં સામાજિક વિકાસ કઈ દિશામાં જ રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે.

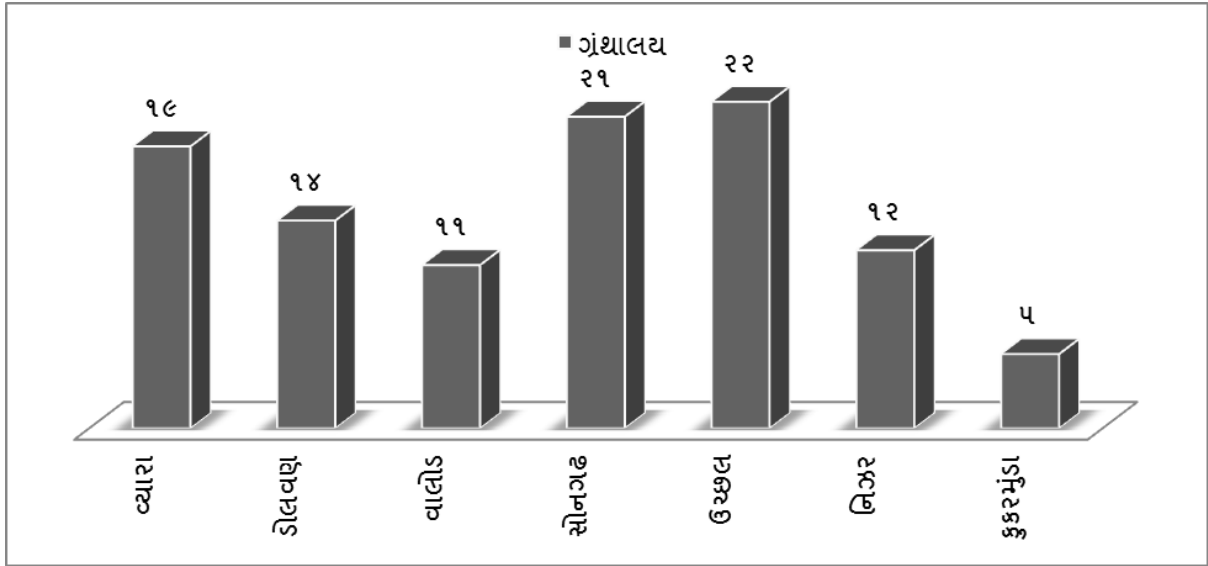
તાપી જિલ્લામાં વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫થી વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન ગ્રામીણ ગ્રંથાલયમાં શું ફેરફારો આવ્યા છે તેનું વિવરણ નીચેના યાદમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

ચાર્ટ: ૧ તાપી જિલ્લામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫ થી ૨૦૧૬-૧૭

ઉપરોક્ત ચાર્ટનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫ થી વર્ષ ૧૯૯૦-૯૧ ના સમયગાળા દરમિયાન તાપી જિલ્લાના વિવિધ તાલુકામાં કુલ ગ્રામીણ ગ્રંથાલય વધવા પામ્યા છે. વર્ષ ૧૯૯૦-૯૧ થી ૧૯૯૫-૯૬ માં તેમાં ઘટાડો નોંધાયો છે. વર્ષ ૧૯૯૫-૯૬ થી ૨૦૦૧-૦૨ દરમિયાન સામાન્યતઃ વધારો (માત્ર ૧) નોંધાયો છે પરંતુ વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨ થી વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ દરમિયાન તેમાં મોટો ઘટાડો નોંધાયો છે, જે સંશોધનનો વિષય બને છે. વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ થી વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧માં ફરી પાછો મોટો ઉછાળ આવ્યો અને ૭૩ ગ્રંથાલયની સંખ્યામાંથી વધારો થઈને ૧૭૩ જેટલી થઈ છે. વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ થી ૨૦૧૪-૧૫ અને ૨૦૧૬-૧૭ માં ફરીથી ઘટાડો નોંધાયો છે. પ્રસ્તુત પરિણામ દર્શાવે છે કે ગ્રામીણ ગ્રંથાલયોમાં મોટા પ્રમાણમાં ઓટ આવી છે, જે દર્શાવે છે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ અને સરકાર તરફથી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગ્રંથાલય પાછળ ઓછું ધ્યાન આપાય રહ્યું છે. પ્રસ્તુત વિસ્તાર મોટા ભાગનો આદિવાસી વિસ્તાર હોવાથી પણ કદાચ જિલ્લામાં પ્રમાણમાં જેટલા ગ્રંથાલયો હોવા જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં જોવા મળતા નથી. વર્ષ ૨૦૧૬-૨૦૧૭ દરમિયાન તાપી જિલ્લામાં તાલુકા પ્રમાણે ગ્રંથાલયની માહિતી નીચેના ચાર્ટમાં દર્શાવવામાં આવી છે.

ચાર્ટ: ૨ તાપી જિલ્લામાં તાલુકા પ્રમાણે ગ્રામીણ ગ્રંથાલયોનું પ્રમાણ (વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭)

ઉપરોત ચાર્ટમાં અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે તાપી જિલ્લાના વિવિધ તાલુકામાં (નવા બે તાલુકા કુકરમુંડા અને ડોલવણ સહીત) સૌથી વધુ ગ્રામીણ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો ઉચ્છલમાં આવ્યા છે જ્યારે સૌથી ઓછા કુકરમુંડા તાલુકામાં આવ્યા છે. વર્ષ ૨૦૧૬-૨૦૧૭ દરમિયાન તાપી જિલ્લામાં તાલુકા પ્રમાણે ગ્રંથાલય, વાંચનાલય, વાંચનાલય સહિતના ગ્રંથાલય અને નિરંતર શિક્ષણ કેન્દ્રોની માહિતી નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવવામાં આવી છે.

કોષ્ટક ૧ : તાપી જિલ્લાના વિવિધ તાલુકામાં ગ્રંથાલય, વાંચનાલય અને નિરંતર શિક્ષણ કેન્દ્રનું વર્ગીકરણ દર્શાવતું કોષ્ટક (૨૦૧૬-૨૦૧૭)					
તાલુકાનું નામ	ગ્રંથાલય	વાંચનાલય	વાંચનાલય સહિતના ગ્રંથાલય	નિરંતર શિક્ષણ કેન્દ્રો	કુલ
સરકારી જિલ્લા પુસ્તકાલય, વ્યારા	૦	૦	૧	૦	૧
વ્યારા	૩૧	૦	૦	૦	૩૧
ડોલવણ	૪	૦	૦	૦	૪
વાલોડ	૯	૦	૧	૦	૯
સોનગઢ	૨૧	૦	૦	૦	૨૧
ઉચ્છલ	૨૧	૦	૧	૦	૨૧
નિઝર	૧૧	૦	૧	૦	૧૧
કુકરમુંડા	૪	૦	૦	૦	૪
કુલ	૧૦૧	૦	૪	૦	૧૦૧

સ્ત્રોત: (૧) જિલ્લા શિક્ષણ અધિકારી, જિલ્લો તાપી (૨) નાયબ જિલ્લા નિરંતર શિક્ષણ અધિકારી, જિલ્લો તાપી (૩) જિલ્લા ગ્રંથાલય, જિલ્લો તાપી

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે તાપી જિલ્લાના કુલ ગ્રામીણ ગ્રંથાલયનો તાલુકા પ્રમાણે અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે વ્યારા તાલુકામાં કુલ ગ્રંથાલયના ૧૮.૧ ટકા, ડોલવણ ૧૩.૩ ટકા, વાલોડ ૧૦.૫ ટકા, સોનગઢ ૨૦.૦ ટકા, ઉચ્છલ ૨૧.૦ ટકા, નિઝર ૧૧.૪ ટકા અને કુકરમુંડા ૪.૮ ટકા. સૌથી વધુ ગ્રંથાલય સોનગઢ અને ઉચ્છલ તાલુકામાં આવ્યા છે, જ્યારે કુકરમુંડામાં તેનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું છે.

તાપી જિલ્લામાં તાલુકા પ્રમાણે ગ્રામીણ ગ્રંથાલયનો વિકાસ

તાપી જિલ્લાના સાર્વજનિક પુસ્તકાલય ઉપરાંત તેના વિવિધ તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો વિકાસ અને તેની તરાહ કેવો છે તે જાણવાનો પ્રયાસ અભ્યાસના પ્રસ્તુત ભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે. તાપી જિલ્લાના કેટલાક તાલુકાઓ જે પહેલા સુરત જિલ્લામાં સમાવિષ્ટ હતા તેની પણ ૧૯૭૪-૭૫થી ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન ગ્રામીણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની તરાહમાં કેવા પરિવર્તનો આવ્યા છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં ખાસ કરીને સોનગઢ, ઉચ્છલ, નિઝર, વ્યારા, ડોલવણ, કુકરમુંડા અને વાલોડ તાલુકાનો સમાવેશ થાય છે. અત્રે એક બાબતની સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી બને છે કે વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન તાપી જિલ્લાના બે નવા તાલુકા નામે ડોલવણ અને કુકરમુંડાની સ્થાપના થયેલ હોવાથી આ વર્ષ દરમિયાન જે તે તાલુકાના ગ્રામીણ ગ્રંથાલયની સંખ્યામાં ઘટાડો નોંધાય એ સ્વાભાવિક છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં સોનગઢ તાલુકામાં વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫થી ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં આવેલા પરિવર્તનો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

કોષ્ટક : ૨ સોનગઢ તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫ થી ૨૦૧૬-૧૭				
વર્ષ	પુસ્તકાલય	વાચન રૂમ	પુસ્તકાલય (વાચન રૂમ સાથે)	એડલ્ટ શિક્ષણ સેન્ટર (Adult Education Center)
૧૯૭૪-૭૫	૨૯	-	૧	-
૧૯૮૦-૮૧	૨૮	૨૮	૧૮	૫૦
૧૯૮૫-૮૬	૨૮	૨૮	-	-
૧૯૯૦-૯૧	૨૮	૧	૧	૧૦૦
૧૯૯૫-૯૬	૨૮	-	૧	-
૨૦૦૧-૦૨	૨૮	-	૧	-
૨૦૦૫-૦૬	૨૧	૨૧	૨૧	૦
૨૦૧૦-૧૧	૩૩	૩૩	૩૩	૦
૨૦૧૪-૧૫	૨૧	૨૧	૨૧	૦
૨૦૧૬-૧૭	૨૧	૦	૦	૦

Sources : Education Department, District Panchyat, Surat

સોનગઢ તાલુકાનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે, વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫માં સાર્વજનિક ગ્રામીણ પુસ્તકાલયોનું પ્રમાણ ૨૯ જેટલું હતું જે ઘટીને વર્ષ ૧૯૮૦-૮૧ માં ૨૮ થયું અને તે વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨ સુધી એટલું જ રહ્યું અને

વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬માં તે ઘટીને ૨૧ જેટલું થયું છે. વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ દરમિયાન ૩૩ જેટલા ગ્રંથાલયોની સંખ્યા હતી જે ઘટીને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન ૨૧ જેટલી થઈ છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં ઉચ્છલ તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં આવેલ તરાહ વર્ષ ૧૯૭૫ થી ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

કોષ્ટક : ૩ ઉચ્છલ તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫ થી ૨૦૧૬-૧૭				
વર્ષ	પુસ્તકાલય	વાચન રૂમ	પુસ્તકાલય (વાચન રૂમ સાથે)	એડલ્ટ શિક્ષણ સેન્ટર (Adult Education Center)
૧૯૭૪-૭૫	૧૨	-	-	-
૧૯૮૦-૮૧	૧૮	૧૮	૫	૩૦
૧૯૮૫-૮૬	૧૮	૧૮	૧૮	૧૦૦
૧૯૯૦-૯૧	૨૩	૧૭	૧૭	૧૦૦
૧૯૯૫-૯૬	૨૬	-	૧	-
૨૦૦૧-૦૨	૨૭	-	૧	-
૨૦૦૫-૦૬	૧૭	૧૭	૧૭	૦
૨૦૧૦-૧૧	૪૧	૪૧	૪૧	૦
૨૦૧૪-૧૫	૨૩	૨૩	૨૩	૦
૨૦૧૬-૧૭	૨૧	૦	૧	૦
Sources : Education Department, District Panchyat, Surat				

ઉચ્છલ તાલુકાનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે, વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫માં ગ્રામીણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું પ્રમાણ ૧૨ હતું તે વધીને ૧૯૮૦-૮૧માં ૧૮ થયું અને વર્ષ ૧૯૮૫-૮૬માં તે પ્રમાણ જળવાઈ રહ્યું. વર્ષ ૧૯૯૦-૯૧માં તેમાં વધારો નોંધાયો અને તે વધીને ૨૩ જેટલા થયા, વર્ષ ૧૯૯૫-૯૬માં ૨૬ અને વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨માં વધીને ૨૭ જેટલા થયા. પરંતુ વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ તે ઘટીને ૧૭ જેટલા થઈ ગયા, જે મોટો ઘટાડો આ સમયગાળામાં નોંધાયો છે. વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ દરમિયાન ૪૧ જેટલા ગ્રંથાલયોની સંખ્યા હતી જે ઘટીને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન ૨૧ જેટલી થઈ છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં નિઝર તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં આવેલ તરાહ વર્ષ ૧૯૭૫ થી ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

કોષ્ટક : ૪ નિઝર તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫ થી ૨૦૧૬-૧૭				
વર્ષ	પુસ્તકાલય	વાચન રૂમ	પુસ્તકાલય (વાચન રૂમ સાથે)	એડલ્ટ શિક્ષણ સેન્ટર (Adult Education Center)
૧૯૭૪-૭૫	૧૪	-	-	-
૧૯૮૦-૮૧	૨૪	૨૪	૧૦	૩૦
૧૯૮૫-૮૬	૨૬	૨૬	-	-
૧૯૯૦-૯૧	૨૭	૧	૧	૧૪
૧૯૯૫-૯૬	૨૬	-	૧	-
૨૦૦૧-૦૨	૨૬	-	૧	-
૨૦૦૫-૦૬	૧૭	૧૭	૧૭	૦
૨૦૧૦-૧૧	૨૪	૨૪	૨૪	૦
૨૦૧૪-૧૫	૧૮	૧૮	૧૯	૦
૨૦૧૬-૧૭	૧૧	૦	૧	૦
Sources : Education Department, District Panchyat, Surat				

નિઝર તાલુકામાં વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫થી વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨ સુધીમાં ગ્રામીણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં સતત વધારો નોંધાયો છે જે ૧૪ થી વધીને ૨૬ જેટલા થયા છે, પરંતુ ૨૦૦૫-૦૬માં તે ઘટીને ૧૭ જેટલા થઈ ગયા છે, જે એક ચેતવણી રૂપ બાબત ગણાવી શકાય. વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ દરમિયાન ૨૪ જેટલા ગ્રંથાલયોની સંખ્યા હતી જે ઘટીને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન ૧૧ જેટલી થઈ છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં વ્યારા તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં આવેલ તરાહ વર્ષ ૧૯૭૫થી ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

કોષ્ટક : ૫ વ્યારા તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫ થી ૨૦૧૬-૧૭				
વર્ષ	પુસ્તકાલય	વાચન રૂમ	પુસ્તકાલય (વાચન રૂમ સાથે)	એડલ્ટ શિક્ષણ સેન્ટર (Adult Education Center)
૧૯૭૪-૭૫	૪૪	-	૧	-
૧૯૮૦-૮૧	૩૭	૩૭	૧૫	૫૦
૧૯૮૫-૮૬	૪૪	૪૧	-	-
૧૯૯૦-૯૧	૪૩	૧	-	-
૧૯૯૫-૯૬	૪૧	-	-	-
૨૦૦૧-૦૨	૪૧	-	૩	-
૨૦૦૫-૦૬	૧૧	૧૧	૧૧	૦
૨૦૧૦-૧૧	૫૨	૫૨	૫૨	૦

કોષ્ટક : ૫ વ્યારા તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫ થી ૨૦૧૬-૧૭				
વર્ષ	પુસ્તકાલય	વાચન રૂમ	પુસ્તકાલય (વાચન રૂમ સાથે)	એડલ્ટ શિક્ષણ સેન્ટર (Adult Education Center)
૨૦૧૪-૧૫	૩૩	૩૩	૩૪	૦
૨૦૧૬-૧૭	૧૯	૦	૦	૦
Sources : Education Department, District Panchyat, Surat				

વ્યારા તાલુકામાં વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫માં ગ્રામીણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે તેનું પ્રમાણ ૪૪ જેટલું છે, જ્યારે ૧૯૮૦-૮૧માં તેમાં ઘટાડો થયો છે અને તે ઘટીને ૩૭ જેટલા થયા છે જ્યારે ૧૯૮૫-૮૬માં તે પુનઃ ૪૪ થવા પામ્યા છે. વર્ષ ૧૯૯૦-૯૧, ૧૯૯૫-૯૬ અને ૨૦૦૧-૦૨માં તે સામાન્યતઃ ઘટીને અનુક્રમે ૪૩, ૪૧ અને ૪૧ જેટલા થયા છે, પરંતુ વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬માં તેમાં મોટો ઘટાડો નોંધાયો છે અને તે ઘટીને ૧૧ જેટલા જ થઈ ગયા છે. વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ દરમિયાન ૫૨ જેટલા ગ્રંથાલયોની સંખ્યા હતી જે ઘટીને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન ૧૯ જેટલી થઈ છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં વાલોડ તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં આવેલ તરાહ વર્ષ ૧૯૭૫થી ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

કોષ્ટક : ૬ વાલોડ તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫ થી ૨૦૧૬-૧૭				
વર્ષ	પુસ્તકાલય	વાચન રૂમ	પુસ્તકાલય (વાચન રૂમ સાથે)	એડલ્ટ શિક્ષણ સેન્ટર (Adult Education Center)
૧૯૭૪-૭૫	૩૫	-	૨	-
૧૯૮૦-૮૧	૩૭	૩૭	૨૦	૩૫
૧૯૮૫-૮૬	૩૬	-	-	-
૧૯૯૦-૯૧	૩૬	૧	-	-
૧૯૯૫-૯૬	૨૫	-	૩	-
૨૦૦૧-૦૨	૨૫	-	૩	-
૨૦૦૫-૦૬	૭	૭	૭	૦
૨૦૧૦-૧૧	૨૩	૨૩	૨૩	૦
૨૦૧૪-૧૫	૯	૯	૧૦	૦
૨૦૧૬-૧૭	૧૦	૦	૧	૦
Sources : Education Department, District Panchyat, Surat				

વાલોડ તાલુકામાં ગ્રામીણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની તરાહ તપાસતા જણવા મળે છે કે ૧૯૭૪-૭૫થી ૨૦૦૧-૦૨ દરમિયાન તેમાં સરેરાશ ઘટાડો થયો છે. પરંતુ ૨૦૦૫-૦૬ દરમિયાન ૨૫ થી ઘટીને ૭ જેટલી સંખ્યા થઈ ગઈ છે જે ઘણી આશ્ચર્યજનક બાબત ગણાવી શકાય. વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ દરમિયાન ૨૩ જેટલા ગ્રંથાલયોની સંખ્યા હતી જે ઘટીને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ દરમિયાન ૧૦ જેટલી થઈ છે.

ડોલવણ અને કુકરમુંડા તાલુકામાં ચાલુ વર્ષ (૨૦૧૬-૧૭) દરમિયાન ગ્રંથાલયોની સંખ્યા નીચેના કોષ્ટકમાં દર્શાવવામાં આવી છે.

કોષ્ટક : ૭ ડોલવણ અને કુકરમુંડા તાલુકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭				
વર્ષ	પુસ્તકાલય	વાચન રૂમ	પુસ્તકાલય (વાચન રૂમ સાથે)	એડલ્ટ શિક્ષણ સેન્ટર (Adult Education Center)
ડોલવણ	૧૪	૦	૦	૦
કુકરમુંડા	૫	૦	૦	૦
Sources : Education Department, District Panchyat, Surat				

કોષ્ટકનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે નવા સ્થાપિત ડોલવણ અને કુકરમુંડા તાલુકામાં ગ્રામીણ ગ્રંથાલયોનું પ્રમાણ અનુક્રમે ૧૪ અને ૫ જેટલું જોવા મળે છે. અત્રે ડોલવણ અને કુકરમુંડા તાલુકો વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં નવા તાલુકા તરીકે સ્થપાયા છે જેમાં તાપી જિલ્લાના અન્ય તાલુકાના ગામોનો સમાવેશ થયો છે. નવા સ્થપાયેલા તાલુકાને કારણે તાપીના અન્ય તાલુકામાં છેલ્લા વર્ષમાં તાલુકા પ્રમાણે ગ્રામીણ ગ્રંથાલયોની સંખ્યામાં ઘટાડો જોવા મળશે, જેની પાછળનું આ પણ એક કારણ છે. અત્રે નોંધવું ઘટે કે તાપી જિલ્લો મોટા ભાગે આદિવાસી વિસ્તાર છે અને ત્યાં ગ્રંથાલય સંદર્ભે જાગૃતતાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું જોવા મળે છે, એટલે કુકરમુંડા, નિઝર અને ઉચ્છલ જેવા તાલુકામાં તેનો વિકાસ ઘણો ઓછો જોવા મળે છે.

તાપી જિલ્લામાં ગ્રામીણ ગ્રંથાલયના વિકાસની સમસ્યા અને પડકારો

તાપી જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વિવિધ ગામોની મુલાકાત દરમિયાન વિવિધ પુસ્તકાલય સંચાલક, સરપંચ, ગામના અગ્રણી, ગ્રામ પંચાયતના સભ્યશ્રી, ગામના નિવૃત્ત શિક્ષકશ્રી તેમજ ગામના યુવા વર્ગ તરફથી મળેલા પુસ્તકાલયના વિકાસ સંદર્ભે કેટલાક પ્રશ્નો અને પડકારોનો અભ્યાસના પ્રસ્તુત ભાગમાં સમાવેસ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાપ્ત માહિતી પ્રમાણે જાણવા મળે છે કે પુસ્તકાલયને નિયમિત અનુદાન મળતું નથી અને તે પણ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ નથી. ઉપરાંત પુસ્તકાલયમાં પ્રમાણમાં પુસ્તકો ઓછા છે, તેમજ સામાન્ય જ્ઞાનના પુસ્તકો હોવા જોઈએ જેથી લોકોના જનરલ નોલેજમાં વધારો થઈ શકે. સૌથી મોટી સમસ્યા એ છે કે પુસ્તકાલય માટે અલગથી મકાનની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ જે મોટાભાગના ગ્રંથાલયોમાં ઉપલબ્ધ નથી. ગ્રામીણ વિસ્તારના દરેક ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથપાલ માટે એક અલાયદા વ્યક્તિની નિમણુંક કરવામાં આવે તે જરૂરી છે અને તેને સારા પ્રમાણમાં માનદ વેતન પણ મળે એ પણ જરૂરી છે, જે સૌથી મોટો પડકાર સરકાર અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ માટે છે. મોટાભાગના પુસ્તકાલયો ગામની શાળામાં ચાલે છે અને ગામમાં સાર્વજનિક ગ્રામીણ ગ્રંથાલય આવેલું છે તે અંગે ગામના લોકોમાં પણ જાગૃતતા નથી, તો તે અંગે લોક જાગૃતિના કાર્યક્રમો થવા જોઈએ અને જ્યાં ગ્રંથાલય છે ત્યાં બેસવા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા નથી તો યોગ્ય આંતરિક માળખાકીય સુવિધાઓ હોવી જોઈએ સાથે-સાથે પુસ્તકાલયમાં પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા, શૈયાલયની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. લોક જાગૃતિ સાથે લોકોને સ્થાનિક ભાષામાં નવા પ્રકાશિત પુસ્તકોની માહિતી મળવી જોઈએ અને નવા પુસ્તકો પણ આવવા જોઈએ, જેથી લોકો તેનો ઉપયોગ કરી શકે અને પોતાના જ્ઞાનનું સંવર્ધન કરી શકે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આવેલા ગ્રંથાલયો લગભગ નામશેષ થવાને આરે છે જે

તરફ વ્યક્તિ થી સમાજ અને સમાજ થી રાજ્ય દ્વારા ગંભીરતાથી વિચારી તેને યોગ્ય કરવા પગલા લેવાવા જોઈએ.

સમાપન

તાપી જિલ્લાના સમગ્ર તાલુકામાં ગ્રામીણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે વર્ષ ૧૯૭૪-૭૫ની તુલનામાં વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ સુધીમાં લગભગ તમામ તાલુકાઓમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે, પરંતુ ત્યારબાદના સમયગાળામાં એટલેકે ૨૦૦૫-૦૬ અથવા ૨૦૦૮-૦૯માં આ ઘટાડો ઘણો નોંધનીય છે. આ સમયગાળામાં થયેલો મોટો ઘટાડો તાપી જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારો માટે એક ચિંતાનો વિષય બની રહે છે. વસ્તીમાં થઈ રહેલો વધારો અને દિવસે-દિવસે શિક્ષણના પ્રમાણમાં થઈ રહેલો વધારો લોકોમાં વાંચનની ભુખ ઊભી કરે છે, બીજી તરફ સરકારશ્રી તરફથી પણ ‘વાંચે ગુજરાત’ જેવા વિવિધ કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવે છે. જ્યારે બીજી તરફ ખૂબજ ઝડપથી ગ્રામીણ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં ઘટાડો થતો જાય છે જે વિરોધાભાસી પરિણામ બતાવે છે. સરકારશ્રી દ્વારા ગ્રામીણ પુસ્તકાલયોમાં થઈ રહેલા ઘટાડા સંદર્ભે યોગ્ય પગલા લેવાવા જરૂરી બને છે, અન્યથા ૨૧મી સદીના માહિતી યુગમાં ગુજરાતનો ગ્રામીણ નાગરિક જ્ઞાનની દોડમાં ઘણો પાછળ રહી જશે. સ્થાનિક સમાજનાં લોકોએ અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા ગ્રામીણ ગ્રંથાલયો સંદર્ભે ખૂબજ ગંભીરતાથી વિચારવું અત્યંત આવશ્યક છે.

સંદર્ભસૂચી

- I. ચૌહાણ મીનળ, (૧૯૯૩), “સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની સામાજિક ભૂમિકા”, સેજલ પ્રકાશન, અમદાવાદ
- II. ડૉ.ચારણ શિવદાનભાઈ, (૧૯૯૧), “ગ્રંથાલય : ઇતિહાસ”, ગ્રંથાગાર નવરંગપુરા,અમદાવાદ, પાન નં.૯૭.
- III. ડૉ.દેસાઈ હરિભાઈ.જી, (૧૯૭૩), “સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવધિઓ”, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
- IV. ભૈયા છગન, (૧૯૮૯), “ગ્રંથાલય અને સમાજ”, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ
- V. શુક્લ ડી. એન. (૧૯૭૮), “ગ્રંથાલય સેવાનું સંગઠન અને ઇતિહાસ”, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,અમદાવાદ.
- VI. <http://suratdp.gujarat.gov.in/surat/jilavishe/jilani-samany-ruprekha.htm> (access on 08/03/2013)
- VII. <http://www.gujaratindia.com/about-gujarat/libraries.htm>(access on 22/03/2018)
- VIII. <https://tapidp.gujarat.gov.in/tapi/> (access on 22/03/2018)

*****

Trupti D Mahida

Ph.D. Scholar

Department of Library and Information Science

Veer Narmad South Gujarat University

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat